

Noter til sprogsynets historie i Danmark fra Rasmus Rask til J. Normann Jørgensen

Gregersen, Frans

Published in:

Betydning & Forståelse

Publication date:

2013

Document version

Peer-review version

Citation for published version (APA):

Gregersen, F. (2013). Noter til sprogsynets historie i Danmark fra Rasmus Rask til J. Normann Jørgensen. I D. Duncker, A. M. Hansen, & K. Skovgaard-Petersen (red.), *Betydning & Forståelse: Festskrift til Hanne Ruus* (s. 335-350). København: Selskab for Nordisk Filologi.

Noter til sprogsynets historie i Danmark fra Rasmus Rask til J. Normann Jørgensen

FRANS GREGERSEN

Starting with a proposal of a simple metalanguage to frame a discussion of perspectives on language as an object, the paper proceeds to give brief overviews of a number of scholars in the history of Danish linguistics with special reference to their theory of language, viz. Rasmus Rask, N.M. Petersen, Fr. Dreier, Otto Jespersen, Louis Hjelmslev and J. Normann Jørgensen.

0. Introduktion: Om nødvendigheden af et metasprog

Somme tider når man ser sig tilbage, opdager man at de fodspor man kan skimte bag sig som ens egne, ligger mistænkeligt midt i forgængernes anderledes prægnante fodaftryk. Blandt Hannes og mine forgængere indtager Paul Henrik Krag Diderichsen (1905-1964) den særlige rolle at han ikke bare selv bidrog til forskningen i dansk grammatik og sprog- og stilhistorie, men også var lidenskabeligt optaget af sprogvidenskabens historie. Diderichsen døde som relativt ung og nåede ikke selv at afslutte hverken det monstrøst stort tænkte, og måske umulige, projekt om en altomfattende dansk prosahistorie (se Diderichsen 1968) eller det dermed beslægtede værk om sprogsyn og sproglig opdragelse. De store torsoer der lå tilbage efter hans død, blev udgivet af andre. For *Sprogsyn og sproglig opdragelse*, som indeholder væsentlige indslag af en sprogtænkningens historie i Danmark, var det Poul Levin og Niels Rosenkjær der stod for at samle og koordinere de *dissecta membra* der forelå i oktober 1964. Bogen udkom i 1968.

Sprogtænkningen er i Diderichsens uopslideligt tankegangsættende bog anskuet ud fra dens anvendelse i sprogundervisning. I sammenhængen betyder det både latinundervisningen i latinskolen og modersmålsundervisning - efterhånden som denne vinder indpas. Selve den historie er dog forudsat i bogen.

Jeg skal i det følgende forsøge at gå lige i den store forgængers fodspor idet jeg dog dels begynder længere tilbage end han, nemlig ved Rasmus Rask, dels tillader at skære både fodvorter og afveje væk. Formålet er på få sider, og i nødvendigvis uhyre oversigtlig form, at opridse nogle sider af sprogtænkningens historie i Danmark.

Det første problem vi må tage stilling til, er hvilket metasprog vi vil anvende. Når man skal anskue sprogtænkningen hos afdøde store ånder, er man fanget i deres sprog - med mindre man kan finde en klassifikatorisk matrix at fange den og dem i, uden at spærre deres tanker for meget inde. Jeg foreslår her - som jeg har gjort det andetsteds (Gregersen 2002) - et simpelt metasprog bestående af to dimensioner som udgør et simpelt kvadrat med fire kvadranter. I figur 1 har hver kvadrant fået navn efter en fremtrædende fortaler for det standpunkt der defineres ved hjælp af de to krydsende dimensioner:

Ontologisk standpunkt	Sprogvidenskabeligt fokus	
	Universalisme	Partikularisme
Idealisme	Rasmus Rask	N.M. Petersen
Materialisme	Fr. Dreier	Otto Jespersen

Figur 1: Sprogtænkning i to dimensioner

1. Rasmus Rask mellem rationalisme og historisme

Den store debat i dansk sprogvidenskabelig historiografi, og den eneste der er blevet fuldt udfoldet fordi to giganter deltog, er debatten om Rasmus Rasks placering. Louis Hjelmslev (1899-1965) fik

som relativt ung mand til opgave at forberede en udgave af Rasmus Rasks (1787-1832) *Udvalgte Afhandlinger* i hundredeåret for hans død. Hjelmlev gik til opgaven med de særlige forudsætninger at han var den sidste bærer af den apostoliske succession indledt ved grundlæggelsen af hele den indo-europæiske forskningstradition som har stået så stærkt i Danmark, måske netop i kraft af Rasmus Rasks indsats. Linjen fra Rask (1787-1832) over Kristen Jensen Lyngby (1829-1871) til Vilh. Thomsen (1842-1927) og Karl Verner (1846-1896) blev videreført af Holger Pedersen (1867-1953) som var Hjelmlevs lærer.

I forbindelse med udgivelsesarbejdet gennemgik Hjelmlev Rasmus Rasks efterladte papirer og forsøgte at få et helhedssyn på Rask i egentligste forstand dengang fuldstændig ufattelige indsats. Han bemærkede at det Rask var berømt for: grundlæggelsen af den norrøne filologi og bidraget til at forme opfattelsen af den indo-europæiske sprogfamilies indre slægtskaber og dens relationer med andre sprogfamilier, kun udgjorde en mindre del af det samlede livsværk. Rask udgav f.eks. også en frisisk grammatik, en spansk grammatik og havde planlagt utallige grammatikker og udarbejdet udkast til sådanne over en lang række delvis helt ubeslægtede sprog 'efter samme plan'. Dette gav Hjelmlev anledning til at omtolke Rasks sprogtænkning. Han skulle ikke ses som historiker, men som hvad vi nu om dage har vænnet os til at kalde en typolog. Det Rask var ude efter, var således ikke det partikulære, det særlige ved de enkelte sprog, endsige det særlige ved den indo-europæiske familie, men kun det der var særligt ud fra et større synspunkt på hvad sprog overhovedet kunne være; han var med andre ord en universalistisk sprogforsker.

Hjelmlev fandt blandt Rasks afhandlinger to frem som bidrog særligt til at befæste dette billede, nemlig 'Vejledning til en kort Udsigt over Sprogvidenskabernes hele Kreds' og 'En Forelæsning over Sprogets Filosofi' og placerede dem blandt de kanoniserede værker i *Udvalgte Afhandlinger*. I lyset af Louis Hjelmlev egen senere indsats (se nedenfor) er det fristende at sige at han gjorde Rask til en strukturalist *avant la lettre*. Det byggede han bl.a. på formuleringer som disse:

"Sproget er en Naturgjenstand og Kundskaben derom ligner Naturhistorien; det frembyder to Gjenstande for filosofiske Betragtninger 1) Forholdene imellem de enkelte Naturting 2) Systemet 2) Bygningen af disse Legemer og hvad dertil hører 3) Fysiologien. Det er ikke det mekaniske; men tværtimod den højeste Triumf for Filosofiens Anvendelse på Naturen når man ved dens Hjælp kan udfinde det sande System i Naturen og vise at det er det sande. Linné, Newton. Al anden Filosofi over Naturhistorien er enten vild og ugrundet – eller en virkelig filosofisk Kundskabsgren, som ligger uden for Naturhistorien skönt denne deri kan anvendes.

Derfore må også den alm. ell. filosofiske Sproglære uddrages af virkelige Sprog, når den ikke skal blive til tomt Hjærnespind, og den er endda ikke af meget Værd, fordi den for at være grundet og rigtig, forudsatte at man kjendte alle eller dog de allerfleste og betydeligste Sprog, og at Systemet i dem var rigtig fremsat; men det er langt fra at være Tilfældet [...]"

Rask 1830? efter UA II: 377-78

Anledningen til denne forelæsning var en artikel i et dagblad som havde karakteriseret Rask som en der kun interesserede sig for det ydre, det mekaniske i sproget. Det fik ham til at præcisere hvad der er 'mekanisk', og hvad der er 'systematisk' i sprog og – karakteristisk for Rask – også for sprogforskning. Vi skal ikke fæste os for meget ved begrebet 'Naturhistorie', det er ikke nødvendigvis et historistisk synspunkt som forfægtes her, hvad henvisningerne til de to store systematikere Linné og Newton viser. Derimod er der god grund til at lægge mærke til at begrebet

'system' står centralt hos Rask. Der er ingen tvivl om at han så hvert sprog som (havende) et særligt system. Han er ud fra dette synspunkt partikularist, men da han ikke er historist, men systematiker, kommer der automatisk to niveauer i beskrivelsen, og Rask bruger lige meget energi på dem begge: På det øverste (universalistiske) niveau finder vi *sprogteorien*, den teori der skal udarbejde det metasprog som skal bruges i beskrivelsen af de enkelte sprog så disse netopfattes i deres særegne karakter (partikularisme). På et andet niveau, det partikularistiske *beskrivelsesniveau*, er bestræbelsen – Rasks livslange bestræbelse – at finde den rette 'opstilling' for hvert enkelt sprog 'efter den samme plan som i mine, [dvs. Rasks], tidligere grammatikker'. Det samtidigt gik glip af, var den grandiose totalvision af et uendeligt antal grammatikker stillet op efter samme plan så man netop kunne se forskellene imellem de sprog der blev beskrevet i de enkelte 'sproglærer'. Forskellen mellem Hjelmlev og Rask er i denne optik både minimal og alligevel afgørende: Hjelmlev arbejdede hovedsageligt med den øverste etage ud fra den revolutionære opfattelse at det overleverede metasprog, som formentlig havde været nogenlunde adækvat for græsk da det blev lavet, ikke havde de kategorier som skulle til for at fange den variation som efterhånden var blevet afdækket i hvordan et sprog kunne se ud. Rask havde ganske vist været rundt om lappisk, kreolsprog, aleutisk, foruden alle de sprog som nu, bl.a. i kraft af hans indsats, ses som indo-europæiske, men han havde f. eks. ringe eller ingen mulighed for at få viden om de amerikanske indianersprog som Hjelmlevs samtidige i USA var så optaget af. Bl.a. disse sprog nødvendiggjorde for senere lingvister andre og dybere definitioner af de grundlæggende kategorier.

2. N. M. Petersens idealistiske historisme

Det partikularistiske standpunkt vil inden for de humanistiske videnskaber ofte blive knyttet sammen med en form for historisme. For det første er historievitenskaben den videnskab som af forskellige grunde ligger længst væk fra at formulere sine egne generelle lovmæssigheder. Historien udnytter derimod en række generelle lovmæssigheder fra andre videnskaber til at analysere unikke begivenheder. Og selv om historievitenskaben også indeholder, ja, måske ikke kan undvære, troper i form af genkommende strukturer som triaden *guldalder* (klassik), *nedgangsperiode* (middelalder), *genfødsel* (=renæssance), eller dialektiske tilgange som den findes i Hegelsk tænkning af forskellige tilvirkninger fra ham selv til Thomas Højrup, så finder man sjældent noget forsøg på at formulere lovmæssigheder. Hver enkelt epoke er, som Ranke formulerede det, 'umiddelbar for Gud'.

Derfor er eksemplet på partikularistisk idealisme samtidig et eksempel på historistisk idealisme, nemlig N.M. Petersen (1791-1862).

Det er et vidnesbyrd om det vanskelige i at tilskrive særlige sprogsyn til bestemte epoker, at de to skolekammerater og nære venner Rasmus Rask og Niels Matthias Petersen (1791-1862) kan rubriceres så forskelligt som det sker her. Man kan begrunde dette med at Rask var et geni, og at den slags er anerkendt vanskelige at rubricere både fordi de ser dybt og fordi de netop hæver sig op over tiden til transhistorisk værdifulde synspunkter – det er deri deres geni ligger. Men man kan faktisk også se det som evidens for at netop den tid hvor de begge skrev – begyndelsen af 1800-tallet – var en periode hvor to epoker sameksisterede, for blot kort efter at afløse hinanden ganske hurtigt og meget kraftigt. Rasks tidlige død (i 1832) gør i øvrigt at han i højere grad står på tærsklen mellem rationalisme og romantik end Petersen der – noget yngre – levede ganske meget længere og først udfoldede sine synspunkter i fuldt omfang i de ideologiske skrifter fra midten af 1840'erne, ganske kort tid før han blev udnævnt til den første professor i de nordiske sprog ved Københavns Universitet (Gregersen 2013a, Bank Jensen 2013).

N. M. Petersen bliver almindeligvis set som historikeren af de to, og vi har lige set at Rasmus Rask kan ses som velargumenteret uforpligtet i forhold til visse skel som vi nu har vænnet os til at drage, nemlig mellem sprogtypologisk lighed og genetisk slægtskab (som implicerer en fælles forhistorie). Samtidig kan der ikke herske tvivl om at han var på en historisk mission efter det der engang havde været fælles fortid for nordboerne, om ikke af andre grunde (nemlig af egen drift) så fordi det var den opgave han var sat til at løse af Videnskabernes Selskab (Gregersen 2013). Analysen førte ham frem til en række resultater som N.M. Petersen så bygger videre på i den sproghistorie han skrev for først dansk, derefter norsk og svensk (Petersen 1829-30). Det er nu karakteristisk at N.M. Petersen – i bevidst og erkendt modsætning til Rask – introducerer sine perioder (som i øvrigt har haft et ganske langt efterliv) med en opsummering af hvad der skete i realhistorien i de indrammede tidsrum. Endnu vigtigere er det at han antager en mere eller mindre klar årsagsrelation mellem disse begivenheder på den ene side og den sproglige udvikling på den anden side. Denne trafik *fra* realhistorie *til* sprog placerer ham i direkte modsætning til enhver strukturalistisk autonomi-tænkning. Årsagerne til sprogets forandring findes (også) uden for sproget selv.

Anti-autonomi findes som vi skal se i både en materialistisk og en idealistisk aftapning. Hvori viser nu Petersens idealisme sig? Her undgår vi næppe at introducere den særlige udformning som idealismen får i den Herderske historietænkning. Det er i hvert fald Herders indflydelsesrige sammentænkning af sprog, kultur, etnicitet og historie som fører til formuleringer som de følgende fra N.M. Petersen:

”[...]thi Nationalitetens Fuldendelse ligger i Sproget. Man har søgt den allevegne, i Jordbund, i Klima, i Regjeringsform, i Lovgivning, o.s.v.; men saa vist som det er, at der i ethvert Folk ligger en individuel Udvikling, en næsten uovervindelig Natur, der forhærdes ved Vanen og forædles ved Kulturen, hvilke trykke deres Stempel paa de religiøse Forestillinger, paa den videnskabelige Tænkning, paa Statens Forfatning, paa Lovgivningen, paa Sæderne, - saa vist er det tillige, at Afpræget af denne Udvikling er Sproget. I det har Folket nedlagt alt hvad det har villet og higet efter, hvad det har kunnet og naaet; ikke blot i sin Literatur, men i selve Sproget. [...] Folk og Sprog ere saa inderlig forbundne med hinanden, at det ene bestaar og omskiftes med det andet. Med Kundskaben om det gamle Sprog forsvinder Bevidstheden af Folkets Fortid; med enhver ny Sprogudvikling begynder en ny Tilværelse.”
Petersen 1853: 77-78

Petersen forsøger at udføre den tryllekunst på én gang at hævde at sprogets udvikling er folkeåndens og samtidig at påvirke folkeånden til at sætte større pris på det nationale sprog netop fordi man på denne måde får andel i en fælles fortid og en forjættende fremtid. I perioden op til katastrofen i 1864 arbejdede Petersen utrætteligt som skizofren revser-og-elsker af det danske sprog og det danske folk. Det gav ham mening i den videnskabelige indsats at han som specialist i gamle bøger og håndskrifter udførte fronttjeneste for folkeånden. Samtidig kunne han ikke overse at den historie der fremgik af de gulnede papirer, var en hvor den nationalstat som han var med til ideologisk at opbygge, enten ikke eksisterede eller ustandselig havde været ved at gå under. I denne forhistorie har den periode hvor dansk kom under den samme stærke indflydelse fra middelnedertysk som Petersen og samtiden oplevede i form af det sig samlende Tysklands imperialistiske tilbøjeligheder, status af et åbent sår. Dansk skiftede i denne periode karakter fra at være et sprog der lå i ubrudt forlængelse af det oldislandske som Rask og Petersen havde placeret som Nordens fælles, 'græske' fortid, og til at blive et blandingsprodukt hvor middelnedertysk prægede ikke bare ordforrådet, men selve orddannelsen (Petersen skrev den første danske

orddannelse, se Skovgaard Boeck 2013). Dansk var i fare i denne periode, en fare som gentog sig dramatisk både politisk og kulturelt i perioden fra 1800 til 1864, hvilket N.M. Petersen ikke undlod at oplyse samtiden om.

I denne situation var det forskernes, især modersmålsforskernes opgave at styrke kærligheden til dansk og videnskabeligt at medvirke til at skabe den fælles fortid som et æreslager af fortidsminder til brug for nu- og fremtid. Derfor Petersens kolossale, og kolossalt vellykkede, indsats for at genplacere de islandske sagaer som den danske litteraturs ældste og klassiske tekster ved at oversætte dem med lige dele patina og digterisk præcision (Lassen 2013).

3. Frederik Dreier og den universalistiske materialisme

Frederik Dreier (1827-1853) har ikke efterladt sig noget publiceret værk om sprogvidenskab, men allerede i Diderichsens *Sprogsyn og sproglig opdragelse* annonceres det (med henvisning til Svend Erik Stybes disputats om Dreier) at der på Det Kongelige Bibliotek lå en række manuskripter, heriblandt et om sprogsyn. Det er nu heldigvis udgivet sammen med de andre manuskripter om sprog som Dreier efterlod sig, i bind 3 af fembindsudgaven af Dreiers samlede skrifter. Der henvises direkte til denne da manuskripterne kun upræcist lader sig datere.

Dreiers metode er den kritiske. I den forstand minder han også om sin store samtidige Karl Marx. Han læser de videnskabelige værker som var samtidens kanoniserede, for at efterprøve alt hvad der står i dem, på egen ambolt. Inden for sprogvidenskab har han udvalgt bl.a. Rask, Petersen, og Madvig som kommenteringsværdige. Kommentaren tager som regel udgangspunkt i et skriftsted hvorefter Dreier anvender sit beundringsværdige talent for dels at opspore selvmodsigelser, dels at tænke videre efter samme logik. Han har selv beskrevet metoden sådan:

“Jeg har nu fremstillet nogle af de vigtigste af de Anskuelse af Sprogforhold og navnlig danske Sprogforhold, som ere komne frem i Anledning af Spørgsmaalene om dansk Retskrivning og dansk Nationalsprog. Jeg har enkeltviis paavist de betydeligste Modsigelser i disse Anskuelse. (...)

Disse Modsigelse have deres Grund i de anførte Forfatteres Hildethed i de sædvanlige Fordomme. Jeg kommer derfor nu til at fremstille disse. Det er nu af flere Grunde et farefuldt Foretagende. For det første ere Forestillingerne meget forskjellige hvad de enkelte Tilfælde angaaer. Det gælder derfor at holde Fremstillingen saaledes i det almindelige, at den passer nogenlunde paa de enkelte Tilfælde. Men dernæst gjælder det ogsaa altid, at fremstille Fordomme saaledes som de virkelig er, uden at paadutte Eierne deres Consequenser; da det Væsenlige ved Fordomme er, at de staaer uafhængige af den almindelige Tænkning, der tager dem som givne, uden at prøve dem, krydser uden om dem men ikke trænger igennem dem. Naar man nu slutter saaledes: Folk troe det og det; men naar de troe *det*, maae de ogsaa troe *dette*, som følger deraf o.s.v., saa giver man det Udseende af at Folk virkelig droge saadanne Slutninger; bliver man nu ved saaledes, saa faar man ud, at Fordommen modsiger sig selv; det kommer da til at see ud, som Folk virkelig paa eengang troede, og ikke troede paa Fordommen. Det gjælder da altsaa, at skjelne mellem Fremstilling og Kritik, saa at man for Guds Skyld ikke paadutter Publicum Kritik.”

Dreier *Samlede Skrifter* bind 3: 396f

Det går særlig ud over N.M. Petersen hvis selvmodsigelser han afdækker med flid:

I en passage diskuterer Dreier Petersens analyse af det særlig nordiske ved forholdet mellem konge og folk. Han citerer fra Petersen ”Men der var det særlige ved den nordiske Forfatning, at Kongen gav Loven og Folket tog den ved” hvilket stilles i modsætning til Sydens forskellige forfatninger hvor ”Folket forsvinder under Magthaverens Haand”. Dreier påpeger tørt at Island i den så klassiske sagatid netop ikke var et kongedømme, men en aristokratisk republik (Dreier Bd. 3: 277). Et andet sted angriber Dreier, der var en koldsindig tilhænger af det eksakte og af materialistisk videnskab (han studerede medicin), tanken om at digterne skaber sproget:

””Digterne ere, som bekjendt disse rette Sprogskabere; men de maae besidde Kundskab, Sproggranskerne maae gaae dem til Haande.” Ikke Begrebet, men den hjærtebrækkende Phrase er Sprogets Hovedformaal [kommenterer Dreier], desaaarsags skulle Phrasemagerne af Profession ”skabe Sproget”! Der anføres Exempler paa Digtervirksomhed i denne Retning saasom Holberg, Petrarca; at kalde Holberg Digter er unegtelig Skik og Brug men en utilladelig Compliment til Digterlauget; thi Holberg var langt overveiende Satiriker, social Kritiker og Livsskildrer, den digteriske Form, der er Digtets væsenlige Eiendommelighed, Rimet, Phrasen, Symboliken, er noget aldeles Underordnet hos ham.”
Dreier *Samlede skrifter* bind 3: 282

At tankegangen hos N.M. Petersen ikke ganske er gået af mode beviste Per Stig Møller da han som kulturminister gennemførte at Dansk Sprognævn skulle rådføre sig med Det Danske Akademi før man vedtog principielle ændringer i retskrivningen. Men netop Dansk Sprognævns eksistens er noget som netop Fr. Dreier ville have set som et væsentligt fremskridt. Han er lidenskabeligt optaget af at det kan lade sig gøre at gribe ind i sproglige udviklinger, endda i så høj grad at han mener det er muligt at planlægge et universelt sprog der skal tage kampen op med engelsk og fransk. Det bliver de eksakte videnskabers opgave at fastlægge de hensigtsmæssige begreber der skal indgå i et sådant sprog, men forudsætningen for dets gennemførelse er en folkelig oplysning ”og, hvad der ikke kan skilles herfra, det social-politiske Demokratie.” (Dreier op.cit.: 355). Dreier er således på linje med Petersen hvad angår anti-autonomi. Sprog udvikler sig ikke af sig selv, men udvikler sig i takt med at folket oplyses. Til gengæld mener han der bør ske indgriben: sproget kan og skal, lige som samfundet, styres - og vel at mærke styres i den rigtige retning. Dreier lagde aldrig skjul på at han var normativ, havde et mål hvorudfra alting skulle vurderes: frigørelse fra fordomme.

4. Otto Jespersens naturalistiske sprogsyn

Det var en gennemgående bestræbelse i Frederik Dreiers hele sprogkritik at udsondre det ideologiske i alt hvad der var skrevet om sprog for at kunne samtænke en af ideologi uhildet, og på en reflekteret materialisme begrundet, forestilling om sprog. Det er et projekt som ikke engang den samtidige Karl Marx begav sig ud i. Otto Jespersen (1860-1943), som formentlig er det største internationale navn i dansk sprogvidenskab, for det første fordi han har ydet banebrydende indsatser inden for både ren og anvendt sprogvidenskab, og for det andet fordi han i sine majestætiske værker inden for fonetik og grammatik koncentrerede sig om engelsk som eksempelsprog - han var professor i samme - gør heller ikke det, men han gør noget beslægtet. Hans store referencegrammatik for engelsk citeres stadig af visse transformationsgrammatikere hvilket bl.a. har sikret den 2699 henvisninger på *Google Scholar*. Vigtigst er dog hans common sense-bårne almenlingvistiske bøger *Philosophy of Grammar* (2736 henvisninger på *Google Scholar*) og *Language its nature, development and origin* (1916 henvisninger; alle henvisninger aflæst af FG pr. 2.1.2013).

Jespersen var af politisk overbevisning venstreorienteret, i begyndelsen anarkist, men senere socialdemokrat. Han mente som Dreier at han selv var fri for ideologi og gjorde i sin disputats bl.a. op med dyrkelsen af det indoeuropæiske grundprog som 'bedre' end moderne engelsk. I og med dette opgør lancerede han sin modmyte om at udviklingen går mod større og større effektivitet. Effektivitet er indbygget i udviklingen fuldstændig lige som den darwinske evolutionstanke bygger på 'survival of the fittest'. Jespersen fremsatte denne tanke i den principielle indledning til disputatsen *Studier over engelske Kasus* (1891). Han sammenfattede kort før sin død i 1944 et langt livs beskæftigelse med sprogforandring i bogen *Efficiency in Linguistic Change* (1941). Jespersen konkluderer:

"Linguistic changes are due to various factors which are not always easy to keep distinct, and the results are of many different kinds. In this volume I have chiefly considered the beneficial ones.

Shorter forms, which are therefore easier to handle, are in most cases produced by what has above been bluntly called human indolence; slurring over and indistinct pronunciation of syllables that are intrinsically superfluous for the understanding of the whole [...]; assimilation also often leads to shorter forms.

More regular forms are to a great extent due to the influence of analogy. They are evidently easier to learn and remember than irregular ones.

More precise and distinct forms are as a rule due to the fear of being misunderstood or of not being understood in every particular; thus homophones are often discarded [...] and differentiations are used glottically [...].

Smoother and more euphonious forms may be due to assimilation and sometimes to the aesthetic factor, which also to some extent is productive of expressive words in which the sense is symbolized in the form."

Jespersen 1941: 85-86.

Det vigtigste for vores formål er ikke de enkelte observationer men hele synspunktet at der findes et normativt udgangspunkt hvorfra man kan bedømme om en given sprogudvikling er hensigtsmæssig eller uhensigtsmæssig. Det blev en af Jespersens gaver til eftertiden - som dog ikke har modtaget den med ublandet glæde.

4. 1: ekskurs: PH og det funktionalistiske sprogsyn

Poul Henningsen, PH (1894-1967) er ikke sprogmand, men arkitekt og designer samt oplysningstænk og navnlig -praktikant. Det er efter udkomsten af Hans Hertels store biografi om ham heldigvis blevet stadig sværere at sammenfatte PHs indsats i få linjer (Hertel 2012). Han er imidlertid interessant i denne sammenhæng fordi han forsøger at tænke et sprogsyn sammen fra to inspirationskilder: funktionalismens nexus af social og æstetisk bestemt formgivning og Otto Jespersens ovenfor nævnte naturalisme. PH bygger videre på Dreier i sit krav om at man måtte kunne gribe ind i den sproglige udvikling. Han taler her for talesprogets primat på samme måde som Dreier i dennes gennemlysning af Rasks og N.M. Petersens manglende radikalitet i retskrivningsspørgsmålet. I øvrigt gennemførte PH sine egne få, men yderst karakteristiske, retskrivningsændringer ud fra netop dette princip. Men vigtigst er at han – i bevidst modsætning til samtidens strukturalister – taler for en sprogkritik.

Hans eget udgangspunkt for sprogkritik er til gengæld et rodsammen af æstetiske idiosynkrasier, og man kan derfor mest frugtbart opfatte hans standpunkt som en konstant udfordring til sprogforskerne om ikke blot at konstatere at sproget udvikler sig i den ene eller den anden retning,

men også at lægge deres ideologiske baggrund frem, og på baggrund af den tage stilling: Er de konstaterede udviklinger hensigtsmæssige eller ej?

5. Historien som problem: Louis Hjelmslev og det glossematiske sprogsyn

Med strukturalismens ankomst mister sprogvidenskaben den betydning den havde i nationalstatens århundrede, nemlig den at opbygge og kodificere et nationalt skriftsprog, komplet med projiceret national fortid, tilhørende grammatikker og ordbøger samt et kanoniseret sæt af tekster passende filologisk bearbejdet. Strukturalismen erklærer sig uafhængig af filologierne netop for at unddrage sig dette nationalstatens tyngende åg, og den bliver derfor fra begyndelsen forankret i de stærke internationale strømninger som opstod i kølvandet på sammenbruddet i 1918. I mellemkrigstiden blomstrede strukturalistiske miljøer op i Prag, USA og København (Gregersen 1991).

Den københavnske strukturalisme tog som nævnt udfordringen fra Rask op: Hvordan kan man beskrive alle sprogstrukturers særegne system samtidig med at det sker med et ekspliciteret og hensigtsmæssigt metasprog (som ikke favoriserer en bestemt sprogstruktur)? Louis Hjelmslev (1899-1964) så det som sin opgave at grundlægge en sprogteori som var opbygget som et aksiomatisk system (sådan som han mente det var tilfældet med de eksakte videnskaber som han beundrede). Det skulle have så få indefinable som muligt og så ekspliciteret et definitionssystem som overhovedet muligt. Det førte ham ud på en rejse hvor kun ganske få fulgte og bar; for størstedelen af de danske lingvister han kom i kontakt med, var belæringen langt mindre specifikt glossematisk, men til gengæld både afgørende og langtidsholdbar: Kravet om eksplicite og sammenhængende definitioner blev til en belæring om en mere kølig tilgang til de konstanter som sprogsystemer kunne analyseres som bestående af. Ud fra et partikularistisk synspunkt skulle man afsløre hvert sprogs – eller hver dialekts – inderste system, ganske uafhængigt af hvordan dets, eller dens, historie var. Samtidig blev det normative helt væk, i hvert fald i teoriens egen teori. På samme måde som Rask utrætteligt eksperimenterede med at finde den rette opstilling af f.eks. det nominale system i et sprog, arbejdede Hjelmslev i den faste overbevisning at der var én og kun én løsning på hvert enkelt sprogs ligning, nemlig den der afdækkede den faste transhistoriske kerne som ville være uberørt af alle andre end de helt epokale skred i sproghistorien (hvorved sproget måske ville blive et andet).

”Men selv om der her fremkommer en ny fordeling, ved hvilken der gives sprogtilstanden mere og sprogforandringen mindre, står det faktum tilbage, at sproget forandrer sig. Og til denne forandring må lingvisten søge en årsagsforklaring. Dette omstridte og ganske uafklarede spørgsmål simplificeres væsentligt, når man fastholder adskillelsen af sprogbygning og sprogbrug. Årsagerne til sprogbrugens forandringer, dvs. til udtaleforandringer (lydlove i snævrere forstand), til betydningsforandringer, til tegnforandringer (ordforandringer), kan være mangfoldige; mennesket er et lunefuldt og gådefuldt væsen, og her er det mennesket, der er på spil. Det eneste, vi foreløbig med nogen sikkerhed kan sige, er, at de lydforandringer, som et sprog i tidens løb undergår, ofte lader sig sammenfatte i visse fremherskende *tendenser*, som en og samme befolkning med en mærkværdig sejghed kan fastholde igennem mange århundreder.”

Hjelmslev 1963: 126

I genudgivelsen af Hjelmslevs bog i 1984 hejste Jørgen Rischel i efterskriften et advarselssignal ud for denne passage idet han skriver at bogen netop med hensyn til at forklare visse i øvrigt veldokumenterede sprogbrugsforandringer afspejler tidens (dvs. 1940'ernes; bogen lå færdig i 1941) ”lidt vage anvendelse af begreber som ’sprogfølelse’ og ’psykologisk årsag’” (Rischel

1984:135). Faktisk kan man sige at Hjelmslev her viser sig som stærkt traditionel idet han i sidste ende henviser til sådanne psykologiske dispositioner som skulle gælde en bestemt befolknings fortsatte tendens til at udtale et tillært sprog med accent. Vi genkender nemlig her den Herderske tanke om et folkeslags særlige psyke. I sandhed en mærkværdig sejghed den tanke har haft når den er blevet fastholdt gennem århundreder.

Er afsnittet om sprogbrugsforandringer, som ikke interesserede Hjelmslev og strukturalisterne nær så meget som at finde frem til sprogbygningen bag, således i ordets egentligste forstand traditionelt, så er afsnittet om sprogbygningsforandringer til gengæld anderledes revolutionært. Her er det nemlig ikke menneskene der er på spil, men sprogsystemerne:

”Årsagerne til sprogbygningens forandringer kan derimod ikke ligge i tendenser hos den talende befolkning. Sprogbygningen er netop defineret som noget heraf uafhængigt. Vi antager, at sprogbygningen følger sine egne love, og at en sprogbygningsforandring ikke skyldes tendenser hos den talende befolkning, men *dispositioner* i det system, der forandres: en sprogbygning af given struktur må tænkes at være disponeret til at bevæge sig i visse retninger og ikke i andre. Og her er det sprogtypologien og dens lære om, hvilke kategorier der søger hinanden og begunstiger hinanden, og hvilke kategorier der undgår eller skyr hinanden, som må give svaret på spørgsmålet om sprogforandringens årsager.”
Hjelmslev 1963: 127

Passager som denne giver basis for at karakterisere Hjelmslev som idealist og i en vis forstand som normativ på samme måde som Jespersen. Vi har ovenfor set at folkeånden af Herdersk tilsnit kan bevæge sproget og genfindes i sprogets udvikling, men her er der foretaget en operation hvorefter ånd og sprog er skilt ad, ja, den universelle menneskeånd er endda borteskamoteret. Kun sproget står tilbage som selvbevægende. Det er idealisme for så vidt som det er ekstrem autonomi: Sproget selv er et system som betvinger sprogbrugerne og sætter sig igennem bag om ryggen på dem. Hvilken kraft! At denne sprogets essens ikke er besmittet med anden ånd gør den ikke mindre immateriel – kun mere mystisk.

6. Kulturrelativismens sprogsyn

I takt med at humaniora og især sprogforskningen er kommet under indflydelse fra antropologien har vi importeret en række kvalitative metoder, f. eks. feltarbejde, mere eller mindre direkte knyttet til dataindsamling i særlige udformninger, men vi har også importeret en række ideologiske ståsteder som stammer fra antropologiens grundlæggelse. Det vigtigste synspunkt er kulturrelativisme. Kulturrelativismen kræver af den forskende antropolog at hun eller han lægger sine fordomme om hvad der er 'naturligt' væk. De vil alligevel ved konfrontation med det fremmede vise sig at være kulturelle. Men netop konfrontationen mellem det hjemlige og det fremmede driver jo antropologien, så det der skal lægges væk, er mere præcist evalueringen af én bestemt (form for) kultur som normgivende, som målestok for alle andre.

Det er et tema vi genkender fra Dreiers kritik af N.M. Petersen for at idolisere og idyllisere det gamle nordiske, fra Jespersens kritik af Schleichers berømmelse af de mange bøjningsendelser i de ældste sprog (og i indoeuropæisk) på bekostning af de moderne fleksionsløse sprog. Men i samtiden får det en særlig udformning fordi det træder ind i den spontane evaluering som al sprogbrug udsættes for i kraft af sin sammenfletning med (vurdering af) dem der bruger netop denne form for sprog. Det kan vise sig som følgende fra dagens Berlingske netavis (2.1. 2013):

Det er så sikkert som »Gud bevare Danmark« i Dronningens nytårstale.

Ved hvert nyt års begyndelse skal store og små sprognørder plukke de lavthængende frugter og harcelere mod dem, der endnu ikke har lært, at et nytårsforsæt hedder som det gør, fordi man »sætter sig noget for« - og altså ikke et nytårsfortsæt, fordi man fortsætter noget.

Vi har to former 'nytårsforsæt' og 'nytårsfortsæt'. Den ene bygger på en indplacering af løfter som noget der ligger i fremtiden, og som man 'sætter sig for' at gøre i denne. Den anden form har fundet brugere, eller rettere brugere har opfundet denne form, fordi de som forklaring på det mærkværdige ord (som de alligevel kun møder én gang om året), lægger vægt på at der er en forbindelse til 'at fortsætte' (formentlig på tværs af årsskillet). 'At sætte sig noget for' er betydelig mindre frekvent i det danske sprogsamfund end 'at fortsætte'. Derfor er folkeetymologien 'nytårsfortsæt' opstået.

De to former er i konkurrence i offentligheden fordi redaktører og journalister er vant til at der kun kan findes én form for samme begreb (til trods for at der findes masser af variation i ethvert sprogsamfund, selv det relativt ensrettede danske). Det stiller krav om at der træffes et valg mellem dem. Men hvem kan bestemme hvad noget hedder? Det synes der at være forskellige svar på (i dette tilfælde den etymologiske ordbog), men det er egentlig ikke nær så interessant som at notere sig at den slags afgørelser synes at være faste indslag i den folkeligt-sproglige debat. Det er lige her PH placerer sig: Kan det ikke være muligt at vejlede folket når det skal foretage sådanne valg, ud fra et ekspliciteret værdisæt? Jespersen foreslog effektivitet målt som anstrengelse i forhold til effekt. Det forsøgte PH at anvende.

Kulturrelativismen hæver imidlertid her sin advarende pegefinger: Enhver normativ indgriben forudsætter et værdisæt og dette værdisæt vil altid ekskludere nogen. Hvis bestemte måder at tale eller skrive på bliver lyst i kuld og køn og andre afvist, så medvirker man til at skabe to slags sprog i samfundet – det godkendte og det afviste. Hvad der bliver godkendt og hvad der bliver afvist – det er det kampen står om. I denne kamp taler sprogforskere med kulturrelativisme som baggrund eller ideologi, altid for tolerance idet de vurderer variation som noget positivt. Det har de imidlertid ikke megen gennemslagskraft med, netop fordi den offentlige mening er overbevist om at variation er af det onde.

I den situation kan man forsøge at trække sprogekortet. Det er nemlig i den officielle diskurs ikke muligt at hævde at ét sprog er bedre end et andet – det er der i hvert fald ikke noget videnskabeligt belæg for. Fransk er ikke bedre end tysk, dansk ikke værre end svensk. For så vidt har selve lingvistikken adopteret kulturrelativismen som grundlag, og da offentlighedens spilleregler også indeholder et 'eksperterne tilkaldes'-moment, giver det forskerne mulighed for at parallelisere sproglig variation *inden for* et sprogsamfund med variation *mellem* sprog. Det giver oplagte muligheder når man vil have fjernet stigmatiseringen af en bestemt sprogform (fordi dem der taler sådan, støder an). Således er det en fast strategi for kulturrelativistiske sprogdebattører at udnytte den status der ligger i at udnævne den ene eller den anden form for sprog til at være en 'dialekt' eller 'et sprog' i egen ret. I perioden fra 1980'erne til nu har denne strategi især været udnyttet i forbindelse med diskussionen om multietnolekt i de danske storbyer. Men går man længere tilbage, vil man finde det samme greb anvendt i opprioriteringen af de danske bønders sprog fra at være fordærvede gengivelser af (det rette) dansk til at være dialekter som kunne udforskes på præcis samme vis som kultursprogene (Pedersen 1996; 2000).

8. J. Normann Jørgensen om sprogning

En sammenhængende sprogbetragtning der baserer sig på en gennemført kulturel relativisme, kan bl.a. findes hos J. Normann Jørgensen (f. 1951). Normann Jørgensens radikalitet viser sig i offentligheden oftest i retskrivningsdiskussioner hvor han gør sig til talsmand for afskaffelsen af den statslige sprogregulering af ortografien som foregår i kraft af at Dansk Sprognævn udgiver en Retskrivningsordbog. Hvorfor skal der være regler for hvordan man skriver et sprog, i dette tilfælde dansk og hvorfor skal de fastsættes af en statslig myndighed? Det må man kunne overlade til folk selv.

Men inden for lingvistikken er Normann Jørgensens gentænkning af hvad sprog er, endnu mere radikal fordi den forsøger at tænke sig fri af nationalstatsillusionen. Nationalstaten er historisk set måske en parentes som var gældende for en bestemt periode hvor man tænkte regioner, kulturer, etniciteter som essentielle størrelser og byggede et helt ideologisk apparat op omkring denne tanke. Men både før 1800-tallet og nu hvor de fleste nationalstater er blevet tømt for reel politisk beslutningskraft, kan man simpelthen ikke forstå sammenhængen mellem sproglige træk og sprogbrugerens udnyttelse af dem ved blot at appellere til nationalstatsillusionen og det deraf flydende velafgrænsede sprogbegreb, selv hvis man udstyrer 'sprog' med vide grænser i form af variation.

I sprogforskningen har nationalstatsillusionen fået en særlig gennemslagskraft ved at blive knyttet sammen med modersmålsdyrkelsen og skriftsprogets helliggørelse. Det skyldes bl.a. at skriftsproget, indtil de ny sociale medier som mobiltelefoner og mail- og message-systemer gjorde en folkeliggørelse af skriften mulig, netop var blevet ensrettet i kraft af nationalstatens krav på en fast og reguleret, genkendelig sprogform til at bære den tunge folkeåndsbyrde og i kraft af at være et medie for de få. Man kan se forskellen mellem middelalderens (ligeledes stærkt elitære) håndskriftkultur med dens uendelig mange variationer, folkevisernes ufattelige mængder af variation som dokumenteret i Hanne Ruus store folkeviseprojekt *Svøbt i mår* som symptomatisk eller karakteristisk for den førnationalstatslige situation, og den tilsvarende gennemregulerede sprogform som kulminerer i udsendelsen af de første statslige retskrivningsordbøger fra og med 1891 som lige så karakteristisk for afskaffelsen af variation i skriften inden for nationalstatens rammer. Samtidig kan man fæste sig ved at netop de sociale medier gør at der formentlig nu findes lige så stor variation i anvendelsen af skriftsproget som der gjorde før den første retskrivningsordbog forsøgte at tæmme urskoven og –kræfterne.

J. Normann Jørgensen tænker sig ud af denne fælde ved at foreslå at det vigtigste ikke er hvordan man anvender sprogræk til at kommunikere og hvor de kommer fra, men at det karakteristiske for den nye sproglige virkelighed er at alle sprog er på tværs af alle sprogforskningens vedtagne grænser. Sprogning udnytter hvad der er for hånden og hvad der for afsender og adressat giver mening i kommunikationssituationen. Det giver så til gengæld et afledt problem, nemlig hvad det betyder når sprogræk fra forskellige 'sprog' anvendes. I den traditionelle sprogvidenskab talte man først om kodeskift, nemlig når man skiftede fra at bruge dansk til at tale et andet sprog. Det viste sig hurtigt at integrationen mellem de to eller flere sprog ikke er nok til at (for)klare den sprogform vi finder hos de unge mennesker i de moderne storbyers sprogligt ekstremt diverse fællesskaber. De forskellige 'sprogsystemer' har ingen psykologisk realitet, men indgår snarere som et kæmpe reservedelslager hvorfra sprogene sammensætter det der kan køre(s af) i den givne situation. Elementer fra forskellige 'sprog' udnyttes og omformes så de udgør nye og ikke nødvendigvis stabile hybridformer som er gode nok til at kommunikere i netop den situation sprogene befinder sig i.

9. Afslutning

For at afrunde denne, måske rigeligt uforpligtende, turistrejse gennem sprogtænkningen i Danmark: Vi har set at sprog kan tænkes som fuldstændig indflettet i folkets historie, uadskilleligt fra det og samtidig pantet på at folkeånden har en form der lader sig udforske; vi har set hvordan materialister som Fr. Dreier benægter denne mulighed og satser på at en demokratisk folkeoplysning og en videnskabelig udvikling i fællesskab vil føre til et internationalt samfund med et velordnet universelt sprog; vi har set hvordan Hjelmslev gentager idealismen men sætter sproget selv som subjekt i systemernes egenbestemte udvikling for på den måde at ophæve den betydning eksterne kræfter har – netop de kræfter N.M. Petersen lod indramme sine beskrivelser af sprogets udvikling i de historiske vignetter han anbragte som introduktioner til de epoker han delte historien op i. Endelig har jeg med J. Normann Jørgensens teori om sprogning antydnet hvor radikalt man kan gå til værks for at nytænke sprog i en situation som på mange måder synes at bestå af usamtidige lag der har hver sin historie. Faktisk er det et påfaldende træk ved humaniora i almindelighed og sprogforskningen i særdeleshed at samtlige de her gennemgåede sprogsyn kan træffes i bedste velgående i dag.

Referencer

- Boeck, Simon Skovgaard (2013) N.M. Petersens orddannelseslære – skolebog og program. I Gregersen, Hansen og Bank Jensen (red.): *N.M. Petersen - et mindeskraft* (udk.).
- Diderichsen, Paul (1959) Udvikling og struktur i sprogvidenskaben. I Diderichsen: *Helhed og struktur*: 276-307. København: Gad.
- Diderichsen, Paul (1959a) Rasmus Rasks opfattelse af sprogudvikling og sprogstruktur. I Diderichsen: *Helhed og struktur*: 308-325. København: Gad.
- Diderichsen, Paul. 1960. *Rasmus Rask og den grammatiske tradition. Studier over vendepunktet i sprogvidenskabens historie* [Rasmus Rask and the grammatical tradition: Studies on the turning point in the history of linguistics]. (= *Historisk-filosofiske Meddelelser udgivet af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab*, 38:2.) København: Ejnar Munksgaard.
- Diderichsen, Paul (1964) The Foundation of Comparative Linguistics: Revolution or Continuation? I Diderichsen: *Helhed og struktur*: 340-363. København: Gad.
- Diderichsen, Paul (1968) *Sprogsyn og sproglig opdragelse*. Udgivet efter forfatterens manuskript af Niels Rosenkjær under tilsyn af Poul Levin. København: Arnold Busck Nyt Nordisk Forlag.
- Diderichsen, Paul (1968a) *Dansk prosahistorie I,1*. Københavns Universitet, Institut for nordisk filologi: Lærebøger og kompendier; Københavns Universitets fond til tilvejebringelse af læremidler, København: i kommission hos Gyldendal.
- Dreier, Frederik (2003) *Samlede skrifter* Bind 3: Manuskripter. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København: C.A. Reitzels forlag.
- Gregersen, Frans (1991) *Sociolingvistikens (u)mulighed*. København: Tiderne skifter.
- Gregersen, Frans (2002) 54. Nordic language history and the history of philosophy. I Bandle et al. (eds.): *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*, vol.1: 487-493. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Gregersen, Frans (2013) Introduction to the new edition of Niels Ege's translation of Rasmus Rask's Prize Essay of 1818. I: Rasmus Rask: *On the Origin of the Old Nordic Language. Prize Essay 1818, translated into English by Niels Ege*. (Amsterdam Classics in Linguistics, Vol. 18). Amsterdam: John Benjamins.
- Gregersen, Frans (2013a) Den nordiske fortryller og den nordiske fortryllelse – Niels Matthias Petersen til minde. I Gregersen, Hansen og Bank Jensen (red.): *N.M. Petersen - et mindeskraft* (udk.).
- Hertel, Hans (2012) *PH – en biografi*. København: Gyldendal.
- Hjelmslev, Louis (1963) *Sproget*. (Berlingske leksikon bibliotek). København: Berlingske forlag.
- Jensen, Viggo Bank (2013) En komparativ analyse af sprogteori og sprogpolitik hos N.M. Petersen og Alessandro Manzoni, to samtidige lingvister placeret i forskellige situationer. I Gregersen, Hansen og Bank Jensen (red.): *N.M. Petersen - et mindeskraft* (udk.).
- Jespersen, Otto (1891) *Studier over engelske kasus. Første række med en indledning om fremskridt i sproget*. København: Kleins forlag.
- Jespersen, Otto (1941) *Efficiency in linguistic change*. Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser XXVII, 4. København: Ejnar Munksgaard.
- Jørgensen, J. Normann (2010) *Languaging: Nine years of poly-lingual development of a young Turkish-Danish grade school student*. 2 vols. (= *Copenhagen Studies in Bilingualism*, the Køge series K15–16.) København: Det humanistiske fakultet, Københavns Universitet.
- Lassen, Annette (2013) N.M. Petersens sagaoversættelser. I Gregersen, Hansen og Bank Jensen (red.): *N.M. Petersen - et mindeskraft* (udk.).
- Pedersen, Inge Lise (1996) Dialektforskningen i Danmark med særligt henblik på forholdet til strukturalisme og sociolingvistik. I Kristiansen og Gregersen (udg.): *Fra folkemål til*

multietnolekt – og 23 andre artikler inden for nordisk dialektologi, sociolingvistik og sproghistorie: 84-112. Oslo: Novus 2009

- Pedersen, Inge Lise (2000) Fra folkemål til multietnolekt: Kontinuitet eller brud? I Kristiansen og Gregersen (udg.): *Fra folkemål til multietnolekt – og 23 andre artikler inden for nordisk dialektologi, sociolingvistik og sproghistorie*: 113-136. Oslo: Novus 2009.
- Petersen, N.M. (1829-30) *Det danske, norske og svenske Sprogs Historie under deres Udvikling af Stamsproget. Første del: Det danske sprogs Historie (1829) Anden del: Det norske og svenske Sprog samt Sprogprøver (1830)*. Kjøbenhavn: Gyldendal/J. H. Schultz.
- Petersen, N.M. (1853) *Bemærkninger om Modersmaalet*. Udgivet af Det Skandinaviske Selskab. Kjøbenhavn: Bianco Luno.
- Rask, Rasmus (1830?) En Forelæsning over Sprogets Filosofi. I: Hjelmlev (udg.): Rasmus Rask: *Udvalgte Afhandlinger (UA)*, II: 373-378. Det Danske Sprog- og Literaturselskab. København: Levin & Munksgaards Forlag 1932-33.
- Rischel, Jørgen (1984) Efterskrift. I Hjelmlev: *Sproget*. (anden udgave med et hidtil udeladt kapitel om 'Sproggrader'):133-136. København: Museum Tusulanum.